

13-cü Əsrin Darvini?

Tusinin Təkamül Barədəki Fikirləri

Fərid Ələkbərov

Mənbə: Azerbaijan International jurnalı - Aİ 9.2 (Yay 2001)

© 2004. Azerbaijan International

AZERİ.org

Nəsirəddin Tusi (eyni zamanda Nasir əd-Din Tusi kimi də tanınır) 1201-ci ildə indiki İran ərazisində yerləşən Xorasan əyalətinin Tus şəhərində anadan olmuşdur. O, bir alim və dahi şəxsiyyət kimi çox şeylərə görə məşhurdur. Nəsirəddin Tusi Marağa rəsədxanasını (bu, indiki İran ərazisində yerləşən Təbriz şəhərindən şərqdə yerləşən Marağa şəhərində qədim bir mədəniyyət mərkəzidir) yaratmış, Evklid riyaziyyatının anlamını izah etmiş və inkişaf etdirmiş, Atlantik okeanının qərb hissəsində ərazilərin olması barədə fikirlər söyləmiş və ərəb və fars dillərində astronomiya, həndəsə, coğrafiya, fizika, hüquq, tarix, tibb, fəlsəfə, məntiq və əxlaqa aid 80-dən artıq önəmli kitab yazmışdır. Bu gün Azərbaycanda Tusi çox yüksək dərəcədə yad edilir və ona böyük hörmət bəslənilir. Bakıdakı Tusi adına Pədoqoji İnstitut da daxil olmaqla, bir sıra təhsil müəssisələri onun adını daşıyır.

Lakin çox az adam Tusinin Çarls Darvindən 600 il əvvəl təkamülün sadə nəzəriyyəsini inkişaf etdirdiyini bilir.

Bu nəzəriyyə Tusinin məşhur elmi əsəri olan “Əxlaqi Nasir” də üzə çıxır. Yunan adət-ənənəsinə uyğun əxlaq barədə olan bu elmi əsəri Tusi dini terrorist qruplaşma olan Assasinlər tərəfindən tutulub həbsdə saxlandığı vaxt, 11-ci əsrə aid “İbn Miskavayi Təhdid əl-Əxlaq” əsəri əsasında yaratmışdır. Daha sonra o bu əsəri Monqol hakiminə həsr edərək ona dəyişikliklər etmişdir. (Monqol işğalı nəticəsində o həbsdən azad olmuşdur) “Əxlaqi-Nasir” əsəri ingilis dilinə C.M. Vikens tərəfindən tərcümə edilmiş və 1964-cü ildə **George Allen & Unwin** nəşriyyat evi tərəfindən nəşr olunmuşdur.

“Əxlaqi- Nasir” insanların kamilliyi barədədir. Tusi kamilliyi iki hissəyə bölür—mənəvi və maddi kamillik. O bu zaman ərəb dilində “kamillik” anlayışını verən “təkamül” ifadəsini istifadə edir. Müasir Azərbaycan dilində bu elə təkamül anlayışını verir.

Müxtəlif yanaşma

Babillər, Misirlilər, Medianlar da daxil olmaqla bəzi Şərq xalqlarının folklorunda və dini inanclarında Tusiyə qədər müxtəlif təkamül nəzəriyyələrinə rast gəlinir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, bu fikirlər elmdən çox mifik xarakter daşıyırdı. Bu fikirləri daha sonra qədim Yunan

alimləri olan Empedokl (e.ə. 490-430) və Aristotel (e.ə. 384-322) kimi alimlər qəbul etmiş və onları inkişaf etdirmişdi.

Aristotel yazırdı: “Təbiət tədricən, addım-addım cansız maddələrdən canlı məxluqlara doğru inkişaf edir.” Əbu Reyhan Biruni (972-1048), İbn Bəcca (1070- 1138), İbn Tüfeyl (1110- 1185) kimi müsəlman alimləri daha sonralar Aristotelin təkamül fikirlərinin inkişaf etdirməyə çalışmışdılar.

Tusi onların əsərlərindən “Əxlaqi-Nasir” əsərinin bir fəslində əsas kimi istifadə etmişdir. Bununla o, Jan Batist Lamark (1744-1829) və Çarlz Darvin (1809-1882) kimi Avropa alimlərinin nəzəriyyələrini qabaqlamışdır.

Tusinin yanaşma tərzini və Darvinin “Növlərin Mənbəyi” barədəki fikirləri arasında əsaslı fərqlər mövcuddur. Darvin onu faktlardan nəzəriyyəyə aparacaq yolda bitki və heyvan nümunələri yığımaqla deduktiv mühakimədən istifadə etmişdirsə, Tusi daha çox nəzəri yanaşmaya üstünlük vermişdir. O, nəzəriyyəni inkişaf etdirmiş, sonra isə bu nəzəriyyə əsasında faktları izah etmişdir. Tusi təkamülü (Tusi bunu “kamillik” adlandırırırdı) nəzəriyyə kimi nəzərdən keçirdi və buna görə də detallara çox fikir vermirdi. Məsələn o, yaşamaq uğrunda mübarizədə təbii seçmə barədə xüsusi olaraq yazmırdı. Müasir zamanın tələbləri ilə o alimdən daha çox filosof idi.

Maddənin saxlanması

Bir çox Qərb düşüncəli insanlara bu mühakimə gerilik kimi görünə bilər, Tusinin nəzəriyyələrinin xeyri olmuşdur. Məsələn, Tusi inanırdı ki, maddi cisim dəyişə bilər, lakin tamamilə yox ola bilməz. O yazırdı: “Maddi cisim tamamilə yox ola bilməz. O yalnız forma, şərait, tərkib, rəng və digər xüsusiyyətlərini dəyişə bilər və digər bir mürəkkəb və ya ibtidai maddəyə çevrilə bilər.” Onun bu fikirləri qədim yunan filosofu Heraklitin (e.ə. 530-470) fikirlərinə bənzəyirdi.

500 il sonra Lomonosov (1711-1765) və Antoni-Loren Lavozye (1743-1794) maddənin saxlanması qanunu ixtira etmiş və bununla da eyni ideyaları təsdiqləmişlər.

Təkamülün ilkin mərhələsi

Tusi inanırdı ki, dünya bir zamanlar oxşar elementlərdən ibarət idi. O yazırdı: “Onlar bir-birinə bərabər və oxşar idilər. Onlardan heç biri digəri üzərində üstünlüyə malik deyildi, çünki onların hamısı ümumi ilkin maddədən ibarət idi.”

Müasir dünyagörüşünə görə Tusinin ən ilkin hissəciklərinin atomlar və ya elementar hissəciklər olduğunu müəyyənləşdirmək olar. Tusiyə görə, bu ilkin mərhələdə bütün bu hissəciklər oxşar və hərəkətsiz idi. Daha sonra bu hərəkətsiz dünyanın daxilində daxili ziddiyətlər yaranmışdı. Tusi yazırdı: “Nəticədə tarazlıq pozulmuş və bu ilkin dünyada əsas ziddiyətlər yaranmağa başlamışdır. Buna görə də bəzi maddələr digərlərindən daha tez və yaxşı inkişaf etməyə başladı.”

Tusi deyirdi ki, ilkin maddə təkamül zəncirinin ilk əlaqəsi idi. Təbiətin 4 elementi (od, su, hava və torpaq) bu ilkin maddədən yaranmışdır. Öz növbəsində minerallar elementlərdən, bitkilər minerallardan, heyvanlar bitkilərdən, insanlar isə heyvanlardan yaranmışdır.

Dəyişkənlik

Tusi izah edirdi ki, irsi dəyişkənlik təkamülün əsas hərəkətverici qüvvəsidir. O yazırdı ki, bütün canlı organizmlər dəyişmək qabiliyyətinə malik idilər və canlı orqanizmlər öz irsi dəyişkənlik xüsusiyyətləri nəticəsində inkişaf etmişdilər. “Daha tez yeni keyfiyyətlər qazana bilən orqanizmlər daha çox dəyişkəndir. Nəticədə onlar digər varlıqlar üzərində üstünlüyə malik olurlar.” Bu fikirlər Darvinin mutasiya barədəki yazılarının sadə formasına bənzəyir.

Nəyə görə bu maddi cisimlər dəyişirlər? Tusi aşağıdakı fikirləri irəli sürərkən haqlı idi: “Cisimlər daxili və xarici qarşılıqlı əlaqələr nəticəsində, yəni ətraf mühitin təsiri nəticəsində dəyişirlər”.

Tusiyə görə, maddələr bir-biri ilə rəqabət aparırlar və bunun nəticəsində onların bəziləri daha yüksək səviyyəyə çatmışdır. Bəzi cisimlər isə demək olar ki, inkişaf etmirlər. Buna görə də təbiətdə inkişafın müxtəlif səviyyələri mövcuddur.

Adaptasiya

Tusi hiss etmişdi ki, orqanizmlərin sağ qalmaq üçün çox nadir yolları vardır. Əgər orqanizmin strukturu təbiətə uyğundursa, onda həmin orqanizm kamil orqanizmdir. O inanırdı ki, dünyadakı bütün bitkilər və heyvanlar kamildir, çünki onlar sağ qalmaq üçün lazım olan keyfiyyətlərə malikdirlər. Tusi yazır: “Heyvanlar və quşlar dünyasına baxın. Onlar güc, cəsarət cə uyğun alətlər (orqanlar) daxil olmaqla müdafiə və gündəlik həyatda gərəkli olan hər şeyə malikdirlər.”

Tusi yazırdı ki, canlı orqanizmlər ətraf mühitə müxtəlif yollarla adaptasiya olunurlar. İlk olaraq, onlar bədənlərinin rəngini və strukturunu dəyişirlər. Beləliklə, bədənin hər bir hissəsinin öz funksiyası var. “Bu orqanlardan bəziləri həqiqi silahdırlar.”, deyərək Tusi yazır. Məsələn, buynuzlar, zoğ, dişlər və caynaqlar bıçaq və iynə, ayaqlar və dırnaqlar isə dəyənək rolunu oynayır, Bəzi heyvanların tikan və iynələri oxa bənzəyir.

Bu yolla bəzi heyvanlar ətraf mühitə uyğunlaşmaq üçün öz strukturlarını dəyişmişlər. Bəzi heyvanların davranışları da dəyişmişdir. Tusi yazırdı: “Digər müdafiə vasitələri olmayan heyvanlar (ceyran və tülkülər) özlərini uçuş və hiyləgərlikləri ilə qoruyurlar.

Tusi eyni zamanda ətraf mühitin təsirindən özlərini qorumaq üçün bir yerdə yaşamağa məcbur olan social heyvanlardan da söhbət açırdı. O yazırdı: “Onlardan bəziləri, məsələn arılar, qarışqalar, və bəzi quş növləri özlərini müdafiə etmək üçün birliklər şəklində toplaşmağa məcbur olmuşlar.”

Bitki və heyvanların mənşələri

Tusi təbiətdə olan 3 qrup canlı varlıq müəyyən edir: bitkilər, heyvanlar və insanlar. Onları bir-birindən nə ayırır? Tusiyə görə, “heyvanlar bitkilərdən daha yüksəkdə dururlar, çünki onlar şüurlu olaraq hərəkət edə, yemək arxasınca getmək, onu tapmaq və faydalı şeylər yemək qabiliyyətinə malikdirlər.”

İnkişaf etmiş heyvanlar (ən yüksək dərəcədə) həmçinin (primitiv də olsa) mühakimə yeritmək qabiliyyətinə malikdirlər və ətraf mühitə asanlıqla uyğunlaşırırlar. Əgər ətraf mühitdə şərait dəyişərsə, onda bu heyvanlar da öz hərəkətlərini dəyişirlər.

Tusi yazır: “Heyvan və bitki növləri arasında çoxlu fərqlər var. Hər şeydən öncə, heyvanlar aləmi daha mürəkkəbdir. Buna səbəb heyvanların daha yararlı keyfiyyətlərə malik olmasıdır. Bunu

nəticəsində onlar yeni şeylər öyrənə və yeni, irsi olmayan keyfiyyətlər əldə edə bilirlər. Məsələn, əhəlləşdirilmiş at və ya ov şahini heyvanlar aləmində inkişafın ən yüksək həddinə çatmışlar. İnsan kamilliyinin ilk mərhələsi məhz buradan başlayır.”

İnsanların mənşəyi

Tusi inanırdı ki, insanlar ali heyvanlardan törəmişlər. O insan və heyvan aləmi arasındakı müxtəlif keçid formaları barədə belə yazırdı: “Belə insanlar : ”çox güman ki, antropoid meymunlar” Qərbi Sudan və dünyanın digər ucqar ərazilərində yaşayır. Onlar öz vərdişləri, hərəkətləri və davranışlarına görə heyvanlara yaxındırlar.

Tusi deyirdi ki, insanlar təbiətdə mövcud olan bütün canlı və cansız məxluqlarla əlaqədəirlər. “İnsanı digər varlıqlardan fərqləndirən keyfiyyətlər mövcuddur, lakin eyni zamanda onun elə keyfiyyətləri də vardır ki, bu keyfiyyətlər onu heyvanlar aləmi, bitki aləmi və hətta cansız cisimlərlə birləşdirir. ”

Fərqli keyfiyyətlərə gəldikdə Tusi yazırdı ki, insanlar yalnız bioloji deyil, həm də social varlıqdırlar. Əvvəllər (insanların yaranmasından öncə) orqanizmləri arasındakı bütün fərqlər təbii mənbəyə dayanırdı. Sonrakı mərhələ mənəvi kamillik, iradə, müşahidə və biliklə xarakterizə olunur.

Tusiyə görə, insnlar heyvanlardan onunla fərqlənir ki, onlar əmək alətləri hazırlaya bilirlər. Son olaraq Tusi yazırdı: “Bütün bu faktlar göstərir ki, insanlar təkamül pilləkəninin ortasında yerləşirlər. İrsi təbiətinə uyğun olaraq insan aşağı səviyyəli varlıqlarla əlaqəlidir, və yalnız öz iradəsi nəticəsində yüksək inkişaf səviyyəsinə nail ola bilər.”

Alleqoriya, yoxsa elm?

Bəs niyə görə Tusi təkamül nəzəriyyəsini inkişaf etdirdiyinə görə tanınmır? Bu yalnız onun Şərqdən olduğuna və farsca yazdığına görə deyil. Tusinin nəzəriyyəsi fəlsəfə və İslam üzərində qurulub. O inanırdı ki, Allah dünyanı yaradıb və bu yaranışdan sonra dünya öz gücünə inkişaf etmişdir. Allah isə yalnız bu prosesə rəhbərlik etmiş və onu müşayiət etmişdir.

Nəticədə isə, Tusinin dünyanın kamilliyi barədə fikirləri ilə tanış olan Şərq alimləri həmin fikirləri din və ya fəlsəfi nöqteyi nəzərdən izah edirdilər. Bir çox xristianlar kimi, müsəlmanların da çoxu təkamül nəzəriyyəsi ilə razılaşırmırlar, çünki bu nəzəriyyə rəsmi teologiyaya qarşıdır. Tusinin Darvinin inkişaf etdirdiyi bəzi prinsiplərə işarə etməsinə baxmayaraq, Şərq alimləri Tusinin fikirlərini naturalist elmdən çox, insan ruhu barədə alleqoriya kimi qəbul edirlər.

Doktor Farid Ələkbərov ilk dəfə olaraq Tusinin təkamül barədə fikirləri ilə 1986-cı ildən sonra, Bakı Əlyazmalar İnstitutunda ərəb yazıları üzərində tədqiqatını başladığı zamandan maraqlanır. 2000-ci ildə o, Rus dilində “Evolutsionniye vzglyadi Nasiraddina Tusi” (“Nəsirəddin Tusinin təkamül görüşləri”) adlı buklet yazmışdır. O eyni zamanda Azərbaycan Beynəlxalq Universitetinin Nəsirəddin Tusinin 800 illik yubileyinə həsr olunmuş konfransda məruzə ilə çıxış etmişdir. Dr. Ələkbərov Aİ-da orta əsrlər tibb elmi mövzusunda daimi köşə yazıları ilə iştirak edir. Onun əvvəlki məqalələrini AZER.com İnternet səhifəsində ingilis dilində oxuya bilərsiniz və ya AZERİ.org səhifəsində latin qrafikalı yazılarını oxuya bilərsiniz.

Həmçinin Azərbaycan İnternational jurnalının Yay nömrəsi (Aİ 4.2, 1996) “Yenilik Yaradan Alimlər: Nəsirəddin Tusi və Marağa Rəsədxanası” məqaləsinə baxa bilərsiniz.

Veb direktor: Betti Bleyer

Tərcümə: Aytən Əliyeva

Redaktə edən və veb üçün hazırlayan: Ülviyyə Məmmədova